

НІМЕНКО Н.А.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОФЕСОРА М.О.МАКАРЕНКА НА МАРІУПІЛЬЩИНІ

На підставі нових архівних та маловідомих матеріалів аналізується історія археологічних досліджень професора М.О.Макаренка на Маріупільщині у 1930-1933 рр.

Протягом останніх десятиліть відкрилися нові перспективи вивчення історичної та наукової спадщини минулих поколінь. У зв'язку з цим усе більшої популярності набувають регіональні дослідження, що дозволяють не лише деталізувати відомі факти, а й виявити нові обставини, події, що вплинули на перебіг історії. Тим більше, що цілий пласт документів через політичні обставини взагалі не вводився до наукового обігу, а імена вчених, що були репресовані як *"вороги народу"* у 30-ті роки ХХ ст., та їх наукова спадщина з тих самих причин замовчувалися або піддавалися забуттю. До таких відноситься і видатний вчений-енциклопедист, археолог, мистецтвознавець та пам'яткоохоронець Микола Омелянович Макаренко. В останні десятиліття з'явилася низка публікацій, присвячених біографії та науковому доробку вченого¹. Серед них і такі, що розповідають про історію археологічних досліджень, зокрема у Приазов'ї². Але за браком джерел, що частково були знищені цензурою, інші - розпорошені по галузевих та місцевих архівах, багато фактів залишилося поза увагою дослідників. У фондах Всеукраїнського археологічного комітету - Секції історії матеріальної культури (далі - ВУАК-СІМК) Наукового архіву Інституту археології НАН України нами було виявлено численні матеріали, що доповнюють і корегують вже відомі факти про археологічні дослідження М.О.Макаренка на Маріупільщині у 1930-1933 рр. та видання його монографії *"Маріупільський могильник"*, що стала хрестоматійною і є бібліографічною рідкістю. Тож, мета даної публікації - хронологічно простежити перебіг подій, що відбувалися під час розкопок М.О.Макаренка на Маріупільщині протягом чотирьох археологічних сезонів, та охарактеризувати їхні результати.

Історія археологічних досліджень у Донбасі в першу чергу пов'язана з державними планами будівництва на цій території промислових об'єктів. У зв'язку з цим було проведено низку геологічних розвідок, мета яких - виявити найбільш сприятливі умови для формування будівельних майданчиків. Разом з цим, проводилася і реєстрація пам'яток історії та культури, що, ймовірно, будуть знищені майбутніми промисловими гігантами. У травні 1927 р. було закінчено складання загального списку зареєстрованих пам'яток археології, історії та архітектури. Але цей перелік був далеко не повним. Більше того, у деяких округах, зокрема Сталінському і Маріупільському, реєстрацію таких об'єктів взагалі не проводили. Тож не дивно, що перші планові археологічні дослідження цих територій були пов'язані з промисловим будівництвом.

Німенко Наталія Анатоліївна - старший науковий співробітник Сумського державного університету

У цей час неодноразово розглядалися питання про необхідність охорони археологічних пам'яток, що руйнувалися через індустріальне будівництво. 1 грудня 1928 р. було навіть затверджено "*Статут про округові з'їзди Рад, округові виконавчі комітети, їх відділи та інспектури*", згідно з яким на місцеві органи влади покладалося завдання не лише затвердити списки пам'яток історії та культури, що знаходяться на їхній території, а й організувати та провести пам'яткоохоронні заходи³.

На початку 1928 р., після обстеження групою радянських та американських інженерів гирла річок Міус та Кальміус, було обрано місце для будівництва нового металургійного заводу. У червні 1929 р. було виділено ділянку на лівому березі р.Кальміус, біля її гирла, де й планувалося розпочати будівництво заводу "*Азовсталь*"⁴. Протягом 1928-1929 рр. цю територію також досліджував співробітник Маріупільського музею, досвідчений археолог П.М.Піневич, який виявив численні пам'ятки минулого, зокрема рештки курганів, уламки посуду тощо, що й занотував у щоденнику. Та через погіршення стану здоров'я він змушений був припинити дослідження та переїхати до Києва.

3 лютого 1930 р. директор Маріупільського музею І.П.Коваленко виступив на засіданні Президії ВУАК. У доповіді розглядався стан пам'яток археології та мистецтва на Маріупільщині у зв'язку з будівництвом промислових об'єктів, наголошувалося на необхідності дослідження та збереження пам'яток старовини⁵. У прийнятій постанові ВУАК висловлювалася подяка тов.Коваленку "*за дуже цікаву доповідь*" та зазначалося, що регіон включено до плану археологічних досліджень на 1930 р.⁶

У червні 1930 р. ВУАК отримав повідомлення Маріупільського окрплану про виділення 1000 крб. на проведення археологічних досліджень у регіоні. Для керівництва цими роботами пропонувалася "*кандидатура археолога професора Макаренка, котрий погодився прибути на розкопки в Маріупільський округ*"⁷. Але через різні обставини ще у 1929 р. вчений був змушений вийти зі складу ВУАК, тож затвердження його кандидатури на керівництво розкопками на Маріупільщині зіткнулося з численними перешкодами. Справа просувалася досить повільно.

Саме за таких обставин під час проведення попередньої зачистки території для будівельного майданчика один із співробітників Новотрубного заводу, археолог-аматор Г.Ф.Кравець звернув увагу на численні рештки поховань, що були випадково підняті на поверхню, а також фрагменти речей давніх часів. Про це він повідомив І.П.Коваленка. Виняткова цінність археологічних знахідок на місці запланованого будівництва заводу-гіганта вимагала проведення негайного дослідження поховань фахівцем найвищого рівня. Кандидатура М.О.Макаренка було затверджена.

Розкопки проводилися з 19 серпня до 4 жовтня (за звітом вченого)⁸ [10.08.-15.10 - за публікацією⁹], а вже 17 серпня 1930 р. у місцевій пресі було повідомлено про те, що на території "*Азовсталі*" та Камбурова кургана співробітниками краєзнавчого музею під керівництвом професора М.О.Макаренка проводяться археологічні дослідження, внаслідок чого виявлено поховання, ймовірно, кам'яного віку. На розкопках також працювали художники - дружина вченого А.С.Федорова-Макаренко, В.А.Головатий

(згодом його роботи потрапили до музею), геологічні дослідження проводив професор М.Безбородько, який випадково перебував у цей час у Маріуполі, експертизу зубів тварин - професори М.В.Павлюк, Д.Белінг, Б.Домбровський¹⁰. Деякі фрагменти поховань Маріупільський музей відправив до Антропологічного кабінету у Київ, де їх повинен був досліджувати А.З.Носів, але *“не в повному складі і не в повному порядку”*¹¹.

Роботи тривали з 7 години ранку до пізнього вечора, без вихідних. Розкопки могильника викликали великий суспільний резонанс. Вчений неодноразово висловлював вдячність місцевій адміністрації, керівництву будівництва заводу, а також місцевим мешканцям за добровільну допомогу в дослідженнях, у тому числі і матеріальну¹².

Зі звіту М.О.Макаренка 1930 р. Фото поховання. Друкується вперше

Першу доповідну записку про попередні результати робіт на адресу Укрнауки М.О.Макаренко надіслав 6 вересня. У ній вчений зазначав, що на території будівництва заводу *“Азовсталь”* знайдено велику кількість *“важливих пам’яток культури древніших часів”* і наголошував на необхідності їхнього якнайшвидшого дослідження через можливість остаточної загибелі. У короткому звіті про розкопки 1930 р. М.О.Макаренко ще раз звертав увагу на загрозу знищення пам’яток поблизу Маріуполя, серед

яких і могильник неолітичної доби - "величезне придбання в галузі археологічної дисципліни"¹³. Таке визначення не випадкове. Виявилось, що на цій території люди оселялися з давніх часів, про що свідчать поховання у декілька шарів, що належать різним епохам - від неоліту до XIX ст.¹⁴ Могильник являв собою неправильної форми траншею 28x2 м. Було розкрито 124 поховання, серед яких 6 дитячих, 2 більш пізніх - "у кам'яній обкладці". Усі кістяки лежали з півночі на південь у смугі червоної глини на глибині 0,75-1,5 м у кілька ярусів. Небіжчиків ховали на спині з простягнутими ногами, руки були покладені на живіт або на стегна (інколи одна рука простягалася уздовж тіла), головою на схід або захід. У деяких похованнях голова та ноги були підняті на 0,1-0,2 м. Інколи похорон справляли на місці, де вже лежав покійник. У цьому випадку кістки останнього згрібали докупи і на їхнє місце клали іншого небіжчика.

Могильний інвентар складався переважно з виробів з кістки та каменю, що поділялися на 2 групи: прикраси та побутові речі. До першої групи відносяться вироби з вепрячих іклів (підвіски, намистини, прямокутні пластини до одягу та цілі ікла з дірками для закріплення); панцирів черепах (намистини, невеликі - як окремі прикраси); каменю (підвіски). До другої - вироби з кременю (качалки, скребачки, швайки, клини); каменю: пісковіку, вапняку, мармуру (шліфувальні); кістки (дудочки); вепрячих іклів (фігурки тварин); імпортного порфіриту (клини-сокири, булави - пізнішого часу). В одному з дитячих поховань виявлено велике зерно кришталю (імпорт).

За характером поховального ритуалу, естетичними уподобаннями, виробничою діяльністю людини того часу Маріупільський могильник виявився унікальним комплексом, аналогів якому не було. Намагаючись знайти схожі елементи в інших могильниках епохи неоліту, М.О.Макаренко звернув увагу на нечисленні поховання, досліджені на Волзі, у Сибіру та на Далекому Сході. Усі порівняння щодо обряду поховання, інвентаря тощо підтвердили думку дослідника про унікальність Маріупільської знахідки¹⁵, що, в свою чергу, поставило безліч питань, відповісти на які у той час було дуже складно.

У зв'язку з цим було проведено унікальний метод музеєфікації - вирізку поховань разом з інвентарем, про що навіть сповіщав у місцевій газеті директор Маріупільського музею¹⁶. Перше, що належало до епохи неоліту, знаходилося безпосередньо у могильнику. Унікальність полягає в ритуалі поховання: воно подвійне - дорослий, що рукою підтримує дитину, яка лежить зверху. Комплекс мав багатий інвентар, особливо відрізнявся кістяк дитини. На ньому були прикраси з цілих вепрячих іклів та пластинок, намисто з перламутру та черепашок, клин з порфіриту¹⁷.

Друге - епохи енеоліту, виявлене поруч із могильником. Унікальність цього комплексу полягає у тому, що він вміщує два поховання: одне зроблене за обрядом спалювання небіжчика, інше - подвійне поховання у кам'яній кладці. Як вдалося з'ясувати, обряд спалення проводився безпосередньо на місці поховання, про що свідчать купа попелу і обгорілі фрагменти інвентаря: кремінні наконечник стріли та скребачка, пластини з вепрячих іклів незвичної форми, шліфувальний камінь. Нижче на 0,6 м від першого було виявлено подвійне поховання. Воно знаходилося у гробовищі з обробленого

вапнякового каміння різного розміру. В руці одного з небіжчиків був кремінний ніж. Саме це подвійне поховання і було вирізано разом з кладкою та інвентарем і, як і попереднє, відправлено до Маріупільського музею¹⁸.

Зі звіту М.О.Макаренка 1930 р. Фото поховання. Друкується вперше

Такий метод музеєфікації дозволив не тільки зберегти унікальні поховання, а й провести їхні детальні дослідження навіть через якийсь час. Так, наприкінці 50-х років антропологічну експертизу фрагментів вирізок проводив аспірант Інституту етнографії та антропології ім. Міклухо-Маклая І.І. Гофман¹⁹. Він встановив, що неолітичне поховання містило кістяки чоловіка 25-35 років та 2-річної дитини, а енеолітичне - 2-х чоловіків 35-ти і 50-60-ти років відповідно.

Цікаво, що І.І. Гофман пропонував адміністрації Маріупільського музею провести реконструкцію зовнішнього вигляду неолітичного чоловіка, для чого необхідно було надати відповідний дозвіл та фінансування. Але через різні обставини цього не сталося.

Вирізки поховань разом з іншими знахідками (60 комплексів, загалом - 595 од. зб.), а також фото та фотонегативи на склі (51 од. зб.) і нині зберігаються у фондах Маріупільського музею. 11 комплектів разом з випадковими знахідками згодом було передано до музеїв Москви, Донецька, Луганська²⁰.

Незважаючи на великі темпи робіт по дослідженню могильника у 1930 р., М.О. Макаренка цікавили питання про спосіб життя людей епохи неоліту на цій території, їхні заняття та звички, адже ніяких ознак проживання тут не виявлено. Тому вчений провів розвідки неподалік могильника, де на відстані у 100 саженив було виявлено 11 ямок - рештки жител типу землянок²¹. На відстані близько 2 км від могильника було виявлено велику кількість керамічних уламків різного кольору з орнаментациєю. На думку вченого, це місце численних жител. Період існування поселення встановити не вдалося²². Підйомний матеріал передали до музею, а на виявлених територіях наступного, 1931 р. планувалося провести детальні дослідження.

У цей же час під керівництвом М.О. Макаренка проводилися дослідження і в центрі Маріуполя, на Камбуровому кургані²³. Його розкопки у 1872 р. самовільно розпочав сторож у коморах купця П.Г. Камбурова. Частина матеріалів була передана до Олександрівської гімназії, згодом - до Маріупільського музею. Тож, у 1930 р. досліджувалися залишки колись великої споруди. До музею потрапили 27 знахідок, серед яких: 7 виробів з кременю, 15 фрагментів кераміки, кістяний гудзик, бронзова голка та інш., а також фотонегативи: комплекс знахідок та загальний вигляд кургана²⁴. Ймовірно, їх, як і фотонегативи з Маріупільського могильника, зробив М.О. Макаренко. Більшість експонатів у 1956 р. було передано до Донецького музею.

Тож, у 1931 р. вчений планував продовжити широкомасштабні розкопки археологічних пам'яток на Маріупільщині, зокрема дослідити: *“землянки (невідомого часу); городища з видимими слідами будівель цікавої форми; селище клясичних часів; низку могил (курганів), з яких три могили вже знищено будівлею, рештки стоянки в Зінцевій балці”*²⁵. Для цього необхідні були досить значні кошти. За підрахунками М.О. Макаренка, ця сума повинна становити щонайменше 10 тис. крб. Але вчений сподівався, що унікальні результати робіт 1930 р., а також прихильне ставлення до розкопок керівників *“Азовсталі”* та місцевої адміністрації дадуть змогу отримати значно більше коштів на фінансування подальших досліджень на Маріупільщині. Більше того, він наголошував, що з ранньої весни 1931 р. необхідно організувати спостереження за ходом будівельних робіт, щоб уникнути

руйнування археологічних пам'яток. *“Загибель їх лягла б чорною плямою стида й позору на тих, хто припустив би це”*, - писав вчений на адресу Укрнауки²⁶. Оскільки в цей час М.О.Макаренко не мав постійного місця роботи, він міг виїхати до Маріуполя вже на початку 1931 р.

В цей час вчений вів жваву переписку з сектором науки Народного комісаріату освіти (далі - НКО)²⁷. У листах від 6 листопада та 29 грудня 1930 р. він звертав увагу на необхідність припинення будь-яких будівельних робіт на *“Азовсталі”* без участі археологів, оскільки вони можуть знищити унікальні пам'ятки минулого. Керівництво будівництва через Сектор науки запевнило про *“згортання”* робіт. У відповідь 8 квітня 1931 р. М.О.Макаренко наголошував, що навіть найменші втручання можуть призвести до втрати унікальних залишків землянок і просив *“вжити відповідних заходів аби спасти ці пам'ятники”*²⁸.

15 квітня вчений отримав повідомлення від Сектора науки про виділення лише 3 тис. крб. на проведення археологічних досліджень у Маріуполі, а згодом - про зменшення цієї суми до 2 тис. Сектор науки також просив надіслати на його адресу план проведення розкопок і персональний склад членів експедиції.

У травні 1931 р. М.О.Макаренко знову звертається до Сектора науки НКО з проханням видати йому відкритого листа на право проведення археологічних досліджень (розкопок, обмірів, зйомок, фотографування та зарисовок) *“на терені колишньої Маріупільської округи”* на 1931 р.²⁹

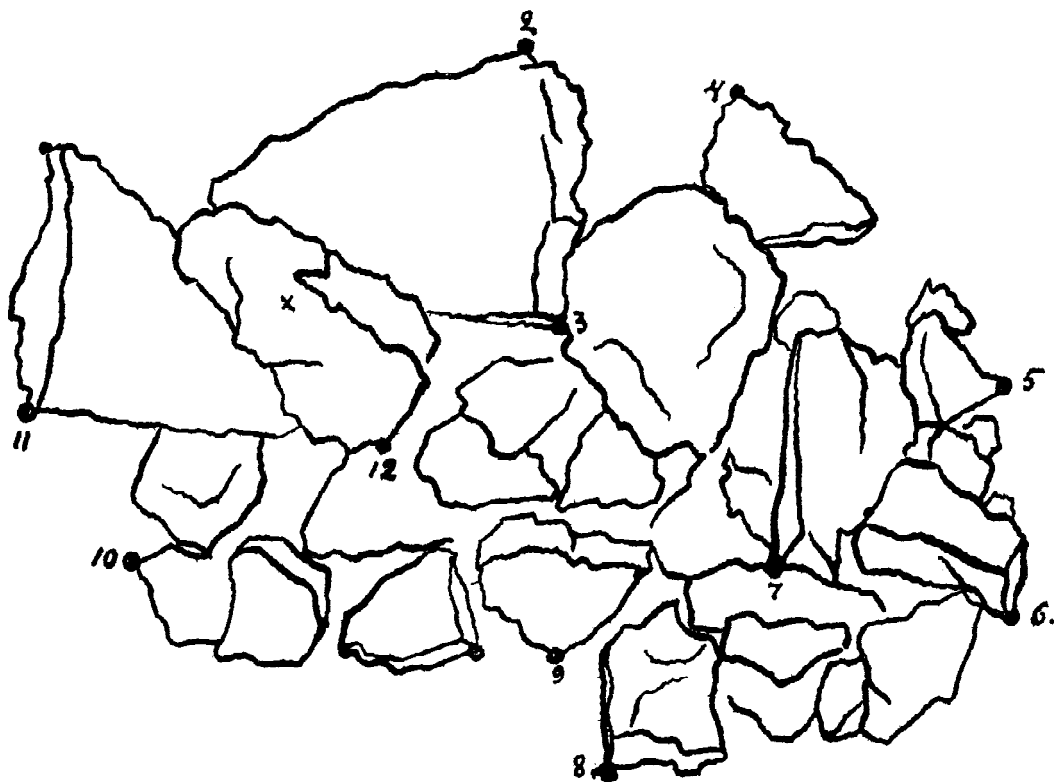
У липні 1931 р. дослідник отримав інформацію про те, що на Маріупільщині знайдено цікаві речі найдавніших часів, але через відсутність фінансування вчений не міг виїхати на місце, щоб з'ясувати ситуацію. І лише на початку серпня він отримав повідомлення, що згідно з планами розкопок на III квартал 1931 р. на досліді у Маріуполі затверджено фінансування у розмірі 2 тис. крб. Проте і після цього роботи не розпочалися.

Не лише вчений, а й ВУАК був зацікавлений у продовженні досліджень у Приазов'ї. Тому у планах на 1931 р. значилося: *“організація археологічних робіт на Донбасі і зв'язок з підприємствами Донбасу”*³⁰. Але питання фінансування було не в його компетенції.

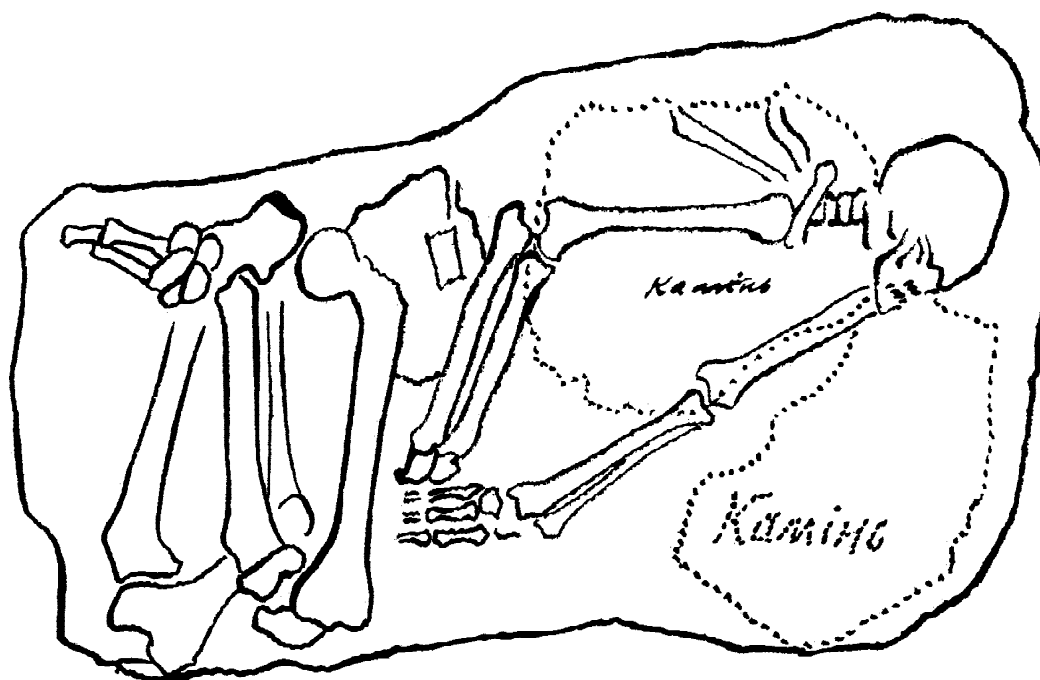
Разом з тим, ситуація змінилася і на будівництві. До влади прийшло нове керівництво *“Азовсталі”*, яке основним своїм завданням вважало якнайшвидше завершення будівельних робіт. Тож, усі обіцянки щодо збереження пам'яток старовини, дані попереднім керівництвом, не виконувалися. У квітні 1931 р. на місці землянок, якими так опікувався М.О.Макаренко, було зведено промислові об'єкти. *“Можемо висловити наш глибокий жаль, - писав вчений, - що зруйновано, можливо, єдині, неповторенні пам'ятки побуту громадсько-родових формацій на Озівському побережжі”*³¹. Змінився і директор Маріупільського музею.

Лише у серпні 1931 р. М.О.Макаренко отримав відкритого листа №949 на право проведення археологічних досліджень.

На підставі рядків з широковідомої нині монографії вченого *“Маріупільський могильник”* ми можемо стверджувати, що влітку 1931 р. вчений все ж відвідав Маріупіль, ймовірно, на власні кошти, де провів археологічні розвідки *“жител забродів”*³², хоча у звітній документації цей епізод відсутній.

Курган №2. План 6-ї групи. Зі звіту М.О.Макаренка 1931 р. Друкується вперше

Зі звіту М.О.Макаренка 1931 р. Друкується вперше

Тож, широкомасштабні дослідження розпочалися лише восени 1931 р. Роботи тривали у дуже важких умовах. І пов'язано це було, передусім, із затримкою фінансування. Незважаючи на прохання М.О.Макаренка перевести визначені для експедиції кошти на ім'я керівника експедиції, Сектор науки перерахував їх на адресу Маріупільського музею. Новопризначений директор музею Бар'яхтаров з невідомих причин затримував їх виплату.

Так, за твердженням М.О.Макаренка, перший місяць роботи експедиції кошти надходили *“з великими труднощами в різні часи невеликими сумами”*, а з 30 жовтня їх взагалі перестали виплачувати, що змусило дослідників *“буквально побиратися як жебраки, позичати кошти і для розплати з робітниками, і на те, аби було щось їсти”*³³. Вчений неодноразово звертався до сектору науки НКО з проханням вирішити цю проблему, але марно. Місцеві мешканці надавали посильну допомогу, бо *“бачили безвихідне становище”*, в якому опинилися члени експедиції. Завдяки цьому вдалося *“спастися себе від голоду”*³⁴. Лише втручання місцевої адміністрації змусило директора музею виплатити заборгованість. Тож, обставини, за яких проводилися розкопки унікальних пам'яток на Маріупільщині, були вкрай несприятливими. Однак роботи проводилися регулярно, методично і професійно.

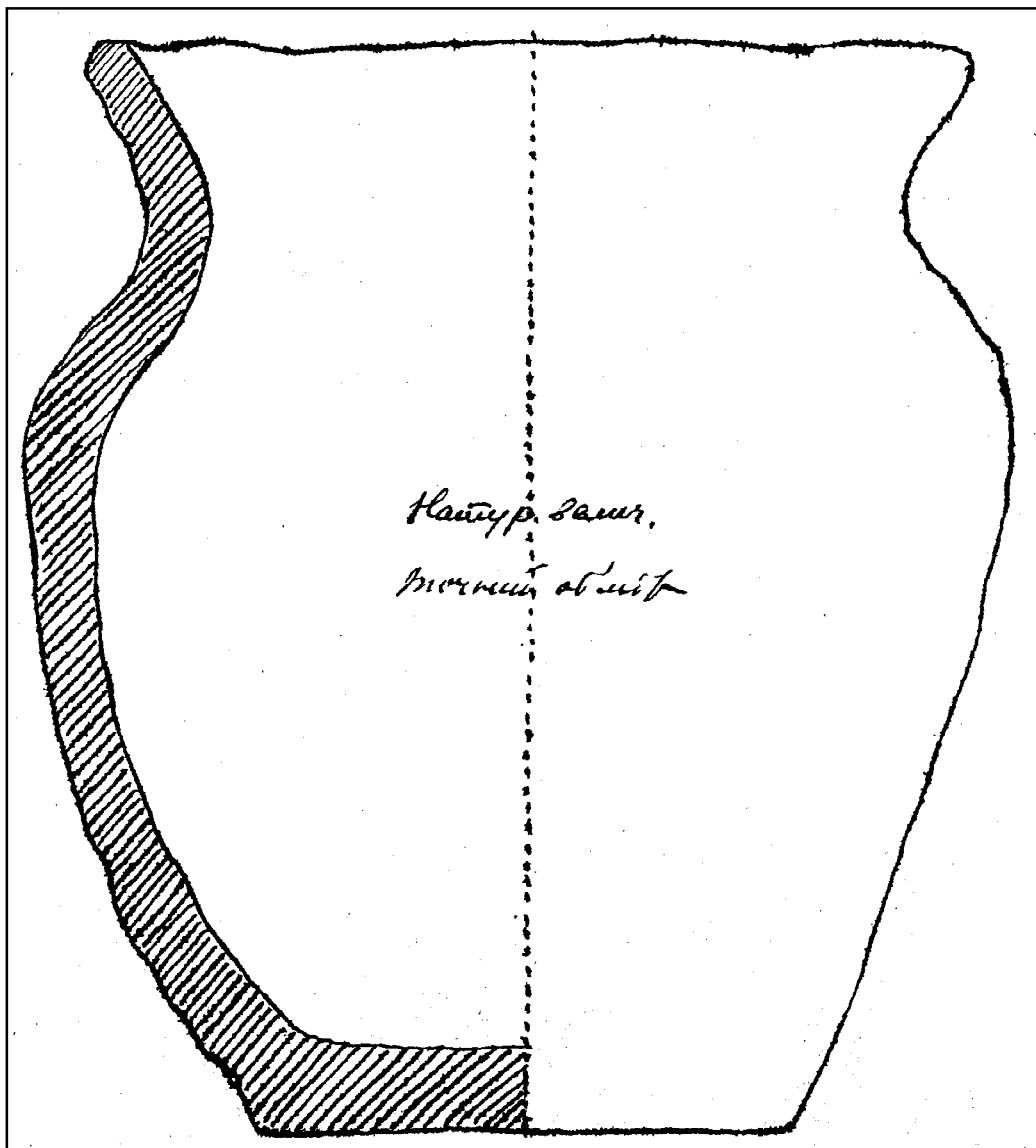
В день приїзду до Маріуполя, 4 жовтня, М.О.Макаренка сповістили про те, що в районі будівництва аеропорта є велика група курганів різних розмірів. Поїздка на місце довела, що більше 30 скіфських курганів за планом будівельних робіт буде знесено, а вони, на думку вченого, *“являють собою надзвичайної наукової ваги пам'ятники”*, від яких можна чекати *“несподіваних знахідок всесвітнього значення”*³⁵. Виходячи з розмірів та форми курганів, вчений припустив, що 2 з них є царськими. Це підтвердили і знахідки 3 великих намистин з *“Єгипетської пасти”*, вкритих бірюзовою поливою, що свідчить про торгівлю з грецькими колоніями. Тож, системні розкопки могли б дати надзвичайні результати³⁶. Незважаючи на всі вмовляння, спираючись на *“секретне”* розпорядження, вченому дозволили оглянути лише один курган.

На лист до Сектора науки з проханням вжити необхідних заходів, щоб дослідити ці кургани і зберегти їх для нащадків, М.О.Макаренко відповіді так і не отримав. Кургани було знесено і *“всякі сліди їх місця пропали навіки. Стид і позор тому, хто допустить і вже допустив знищення таких пам'ятників без відповідного дослідження... Хто притягне до права і кого за цей вандалізм”*, - писав вчений³⁷.

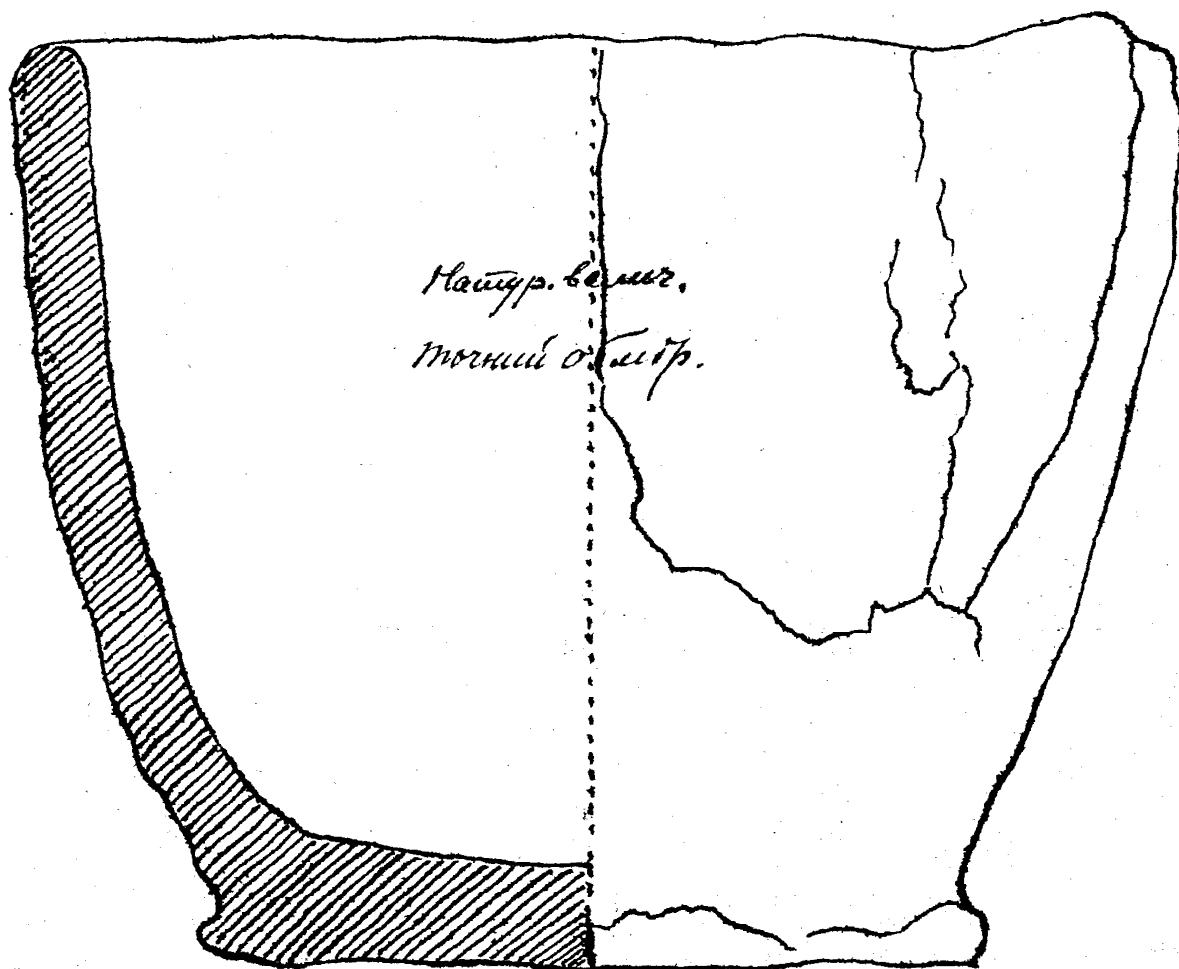
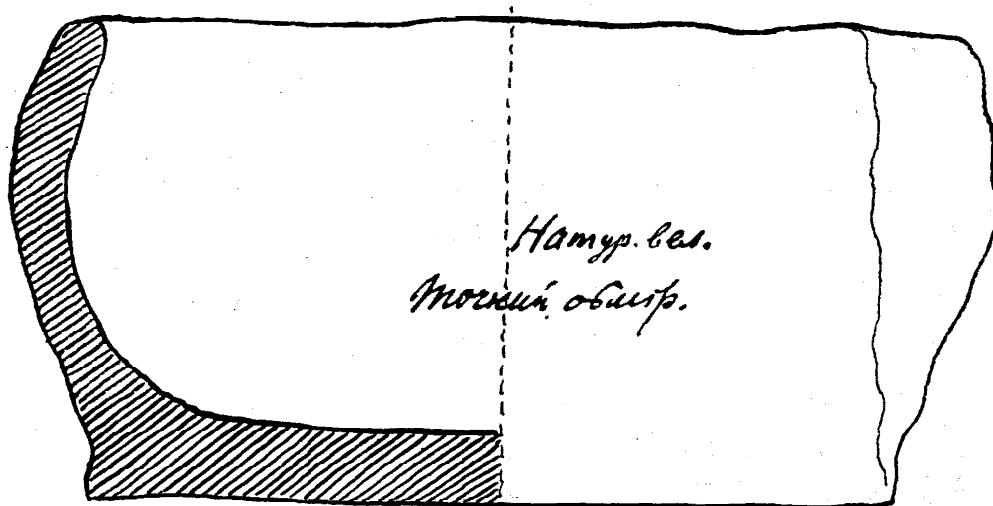
Тож, згідно з планом проводилися розкопки курганів на верхній частині хребта, на відстані 1 км від Маріупільського могильника. Їх виявилось 5, невеликого розміру (0,3-0,8 м), широких *“в заснування насипів”* (10-25 м). Після нівелювання, обмірів, зняття планів, описів та фотографування вчений застосував *“прийняту на завжди”* методику повного зняття насипу, щоб уникнути найменших пошкоджень поховань, які можуть знаходитися *“зовсім під полою кургана, геть далеко від середини, збоку”*³⁸. Під шаром землі було відкрито шар каміння різного розміру і форми, що інколи мав кілька рядів. Це каміння утворювало окремі групи, по кілька на курган, де знаходилися поховання. Курган 1 мав 12 поховань, інші - від 3-х до 6-ти. Траплялися і окремі поховання, вони розташовувалися нижче основних.

Усі кургани вчений відніс до культури “скорчених кістяків”. Більшість кістяків лежали на лівому боці з притягнутими майже до голови ногами і зігнутими руками, за винятком одного поховання, де права рука була випростана (курган 2, поховання 6). Усі орієнтовані на схід. Поховання погано збереглися, але деякі з них все ж були відправлені до Маріупільського музею для антропологічної експертизи.

Більшість поховань супроводжувалися глиняним посудом різного розміру від (0,053x0,08 м до 0,184x0,24 м), що знаходився на рівні голови. Посуд був виготовлений без застосування гончарного кола і мав різні форми: циліндричну з прямими стінками, іноді загнутими всередину; циліндричну зі стягнутою перед вінцями шийкою; глековидну з вдавленою шийкою і відігнутими вінцями. На двох глечиках було виявлено фрагменти орнаменту:

Зі звіту М.О.Макаренка 1931 р. Друкується вперше

Зі звіту М.О.Макаренка 1931 р. Друкується вперше

“вдавленого” на вінцях і “різаного” по всій поверхні. Більшість посуду була у дуже розчавленому вигляді. Тож його на місці реставрували і відправляли до місцевого музею.

Окрім кераміки, в окремих похованнях кургану 1 було виявлено маленькі шматочки рожевої охри, що лежали відокремлено від кістяка; 2 ведмежих зуба з дірочками, уламок кістяної шпильки та морська раковина (зроблено вирізку цього комплексу)³⁹.

У насипах курганів було виявлено кістяне кільце та 2 обточених каменя.

Розкопки М.О.Макаренка у Приазов'ї цим не обмежилися. Він продовжив дослідження так званих “жител забродів”, яким загрожувало цілковите знищення через будівництво тимчасового населеного пункту для робітників “Азовсталі”, а у 1932 р. - промислових об'єктів заводу. Рештки землянок було виявлено ще у 1930 р. на лівому березі р.Кальміус, на відстані до 1 км від Маріупільського могильника. Забродами називали кріпаків-втікачів, які селилися у вільних степах і, за переказами, проживали тут до середини ХІХ ст.

Незважаючи на “юний” вік цих помешкань, вчений вирішив провести їхнє ретельне дослідження. Вдалося розкопати лише одну землянку, решта була зруйнована будівництвом. “Житла забродів” виявилися землянками 5х6 м з дерев'яними стінами, обмазаними крейдою, дах тримався на стояках, долівка викладалася шарами глини і піску. У південному кутку розміщувалася піч, що складалася з невеликих камінців на глиняному розчині і мала незвичну форму бані “з ледве помітним продовженням до виходу”⁴⁰. Під стінами стояли лавки, від яких залишилася кам'яна основа. Двері кімнати виводили до господарського приміщення.

У землянці було виявлено багатий господарський інвентар з міді, заліза, скла, глини, фаянсу, каменю, кістки, дерева, шкіри⁴¹. Знайдено також монету 1830 р., за якою встановили кінцевий термін проживання “забродів” у цій місцевості. На думку М.О.Макаренка, ці речі становлять надзвичайний науковий інтерес, оскільки “належать тій соціальній формації, про яку в літературі відомостів обмаль” і матеріальна селянська культура ХІХ ст. майже не досліджена⁴². У зв'язку з цим було проведено ретельні обміри, описи, зроблено фотознімки як самої землянки, так і знайдених речей. На жаль, зробити фото з близько 300 негативів вченому не вдалося через брак коштів і відсутність хімікатів⁴³.

Тож, археологічний сезон 1931 р. на Маріупільщині видався вдалим. Незважаючи на усі перешкоди: брак коштів, жахливі умови життя, непорозуміння з сектором наук НКО і дирекцією місцевого музею, М.О.Макаренком було досліджено низку цікавих об'єктів: кургани поблизу Маріуполя, житла “забродів”, оглянуто кургани на місці спорудження аеродрому.

У 1932 р. вчений планував продовжити дослідження унікального комплексу Маріупільських пам'яток, зокрема курганів в районі будівництва аеродрому та “жител забродів”, а також тих об'єктів, яким загрожує знищення через будівництво заводу “Азовсталь”. Окрім цього, М.О.Макаренко звертав увагу керівників сектору науки на необхідність охорони археологічних пам'яток і притягнення до відповідальності тих, чії дії спричинили руйнування курганів у Маріуполі⁴⁴.

У розлозі (на 11 аркушах з обох боків з планом місцевості, де вказані усі досліджувані об'єкти за 1930-1931 рр., 3 картосхемами, 3 малюнками різних видів поховань і 5 - глиняного посуду) звіті про археологічні дослідження на Маріупільщині за 1931 р., направленому на адресу НКО, вчений виклав усі аспекти перебування у Приазов'ї, у додатку детально описав усі знахідки, що були передані до музею (83 позиції), і додав кошторис витрат на розкопки 1932 р.

Цікавою виявилася рецензія на цей звіт, видана головною інспектурою НКО по охороні пам'яток. На звичайному аркуші без вихідних даних **вказувалося, що** *“відчит... досить обмежений, наук. загальний... Доводиться відзначити абсолютну незадовільність звіту”*⁴⁵. Таку *“оцінку”* інспектура НКО мотивувала тим, що не отримала уявлення про характер досліджуваних пам'яток, а хотіла б *“знати глибше і ширше”*. А далі - пояснення: експедиція мала достатньо коштів для того, щоб зробити фотознімки пам'яток і додати їх до звіту. Об'єктивна картина щодо фінансування розкопок і участі НКО у вирішенні численних проблем, пов'язаних з цією роботою, вже простежена нами вище на підставі документів. Тож, коментарі зайві.

Цю рецензію, разом із звітом М.О.Макаренка, НКО направив до Археологічного комітету. Останній 9 травня 1932 р., *“обміркувавши справу про археологічні дослідження на терені “Азовсталі... вважає за конче потрібне продовження дослідів на зазначеному терені, де міститься ряд пам'яток різноманітних культур”*, що вимагають негайного дослідження, *“поки їх не знищено без дозволу... аби не повторилася справа з землянками, що їх знищено на терені “Азовсталі” р. 1931-го без археологічного дослідження”*⁴⁶. Археологічний комітет просить сектор науки НКО виділити кошти на продовження розкопок на Маріупільщині згідно з кошторисом М.О.Макаренка.

Вкотре виникає конфлікт між пам'яткоохоронними структурами, оскільки ВУАК опікувався науковими аспектами дослідження та охорони пам'яток старовини, а НКО вирішував питання їхнього фінансування.

Незважаючи на всі зусилля, було виділено лише 1,5 тис. крб., що ніяк не могло задовольнити потреб експедиції і взагалі ставило під загрозу проведення розкопок на Маріупільщині. Після одержання такої відповіді НКО М.О.Макаренко виступив на засіданні ВУАК, де виклав основні плани будівельних робіт на *“Азовсталі”*, внаслідок чого будуть зруйновані *“група великих курганів, селище мідяно-бронзової доби, городищенського типу спорудження, житла “забродів”*⁴⁷. Маючи на увазі надзвичайну наукову цінність цих пам'яток, вчений наполягав на негайному їхньому дослідженні. Отже, ВУАК вкотре звернувся до НКО з проханням виділити необхідні кошти (не менше, ніж зазначено у кошторисі) для проведення археологічних досліджень *“в потрібних розмірах та формах”*⁴⁸. Не сподіваючись на позитивне вирішення цього питання, ВУАК листовно звертається і до Маріупільської міськради, і до адміністрації будівництва *“Азовсталі”*. Так, у листі до міськради ВУАК висловлює вдячність за підтримку археологічних досліджень 1930 р. і зазначає, що роботи з виявлення унікального Маріупільського могильника були проведені *“майже виключно за матеріальною допомогою Маріупільського виконкому”*. Тож, ВУАК сподівається на допомогу міськради й у 1932 р. і просить виділити 3 тис.

крб. у розпорядження керівника експедиції М.О.Макаренка⁴⁹. Лист подяки отримало і керівництво “Азовстали”, а також прохання виділити 4 тис. крб.⁵⁰

Незважаючи на усі перешкоди, влітку-восени 1932 р. М.О.Макаренко продовжив дослідження археологічних пам'яток у Приазов'ї. Разом з ним працювали художники - дружина вченого А.С.Федорова-Макаренко та Л.М.Морозова, про що свідчать мандати, виписані на їхні прізвища, а також письмове підтвердження М.О.Макаренка⁵¹.

Дослідження проводилися на території будівництва аеродрому, заводів ім.Ілліча та “Азовстали”. У першому випадку, незважаючи на знищення майже усіх археологічних пам'яток ще у 1931 р., було знайдено глиняний посуд катакомбної культури епохи бронзи. При спорудженні чергових промислових будівель на заводі ім.Ілліча було виявлено курган з багатим інвентарем, переважно прикраси з кістки: бусини, довгі прорізи з гвинтовою нарізкою, молоточковидна шпилька, а також орнаментований горщик. Вважається, що поховання з такими шпильками складають лише 10% від загальної кількості аналогічних і пов'язані з культом соми-хаоми (п'яного зілля), що був розповсюджений серед племен катакомбної культури епохи бронзи⁵².

Великий обсяг робіт був проведений на 7 курганах в районі будівництва “Азовстали”. В кургані 1 було знайдено не менше 13 ямних і зрубних поховань, де виявлено керамічний посуд. Курган 2 містив 28 поховань, з них 18 - зрубних. Окрім кераміки та уламків кременю в одному з поховань знайдено мідне скроневе кільце. При розкопках також виявлено фрагмент горщика салтово-маяцької культури.

У цей же час проводилися дослідження “селища” у балці Бузинній на лівому березі р.Кальміус. За припущенням вченого, люди проживали тут у “курінях, катрагах з гілок” дубу, про що свідчать “помітні попільні прошарки”⁵³. Серед підйомного матеріалу були фрагменти керамічного посуду (ліпного - мідно-бронзової епохи, більш досконалі - “клясичної доби”) та залізних виробів. Їхні форми, матеріал та техніка виконання дозволили вченому припустити, що на селищі люди проживали протягом кількох епох⁵⁴. За визначенням С.О.Плетнєвої, це селище належало протоболгарам - носіям салтово-маяцької культури⁵⁵. Оскільки ці фрагменти були невеликих розмірів, через що їх перевезення до музею дещо ускладнювалося, М.О.Макаренко змонтував 11 планшетів, частина яких згодом була передана до Донецького музею.

Як і у попередні роки, усі матеріали розкопок з різних об'єктів вчений передав до Маріупільського музею, про що свідчать описи та експонати, що й нині демонструють історію краю.

23 листопада 1932 р. М.О.Макаренко виступив на засіданні ВУАК, де охарактеризував коло проблем, пов'язаних з руйнуванням археологічних пам'яток на Маріупільщині. У постанові ВУАК зазначалося про необхідність охорони археологічних об'єктів та висловлювалося занепокоєння щодо дій будівельників “Азовстали”. М.О.Макаренку пропонувалося зробити доповідь про результати розкопок на Маріупільщині, яку він виголосив 13 травня 1933 р. Виступ “Археологічні дослідження на Маріупільщині за роки 1931-1932” на засіданні Секції історії матеріальної культури торкався болючих проблем сумісництва археологічних досліджень з індустріальним будівництвом⁵⁶.

Зі звіту М.О.Макаренка 1933 р. Друкується вперше

Зі звіту М.О.Макаренка 1933 р. Друкується вперше

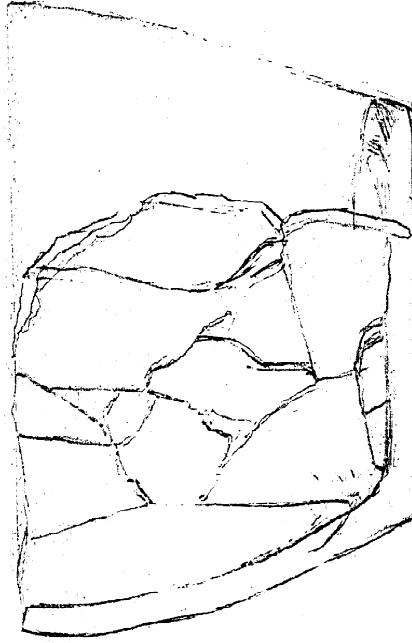
У цей час дослідник готував до друку серію статей, однієї з яких була *“Розкопки скорчених поховань на західній околиці м.Маріуполя”*, але всі вони так і не побачили світ⁵⁷.

У 1933 р. М.О.Макаренко планував продовжити дослідження у Приазов'ї, зокрема в районі будівництва аеропорту, на територіях заводів ім.Ілліча, *“Азовсталі”*. Ним був складений план та кошторис витрат, але останні не були передбачені сектором науки НКО, куди вчений неодноразово звертався (20.03; 9.05.1933 р.). Тож запит М.О.Макаренка залишився без відповіді. Зважаючи на обставини, у листі до СІМК вчений пише: *“Я все зробив, що міг, аби вберегти від знищення пам'ятки глибокого минулого і складаю з себе всяку відповідальність”*⁵⁸.

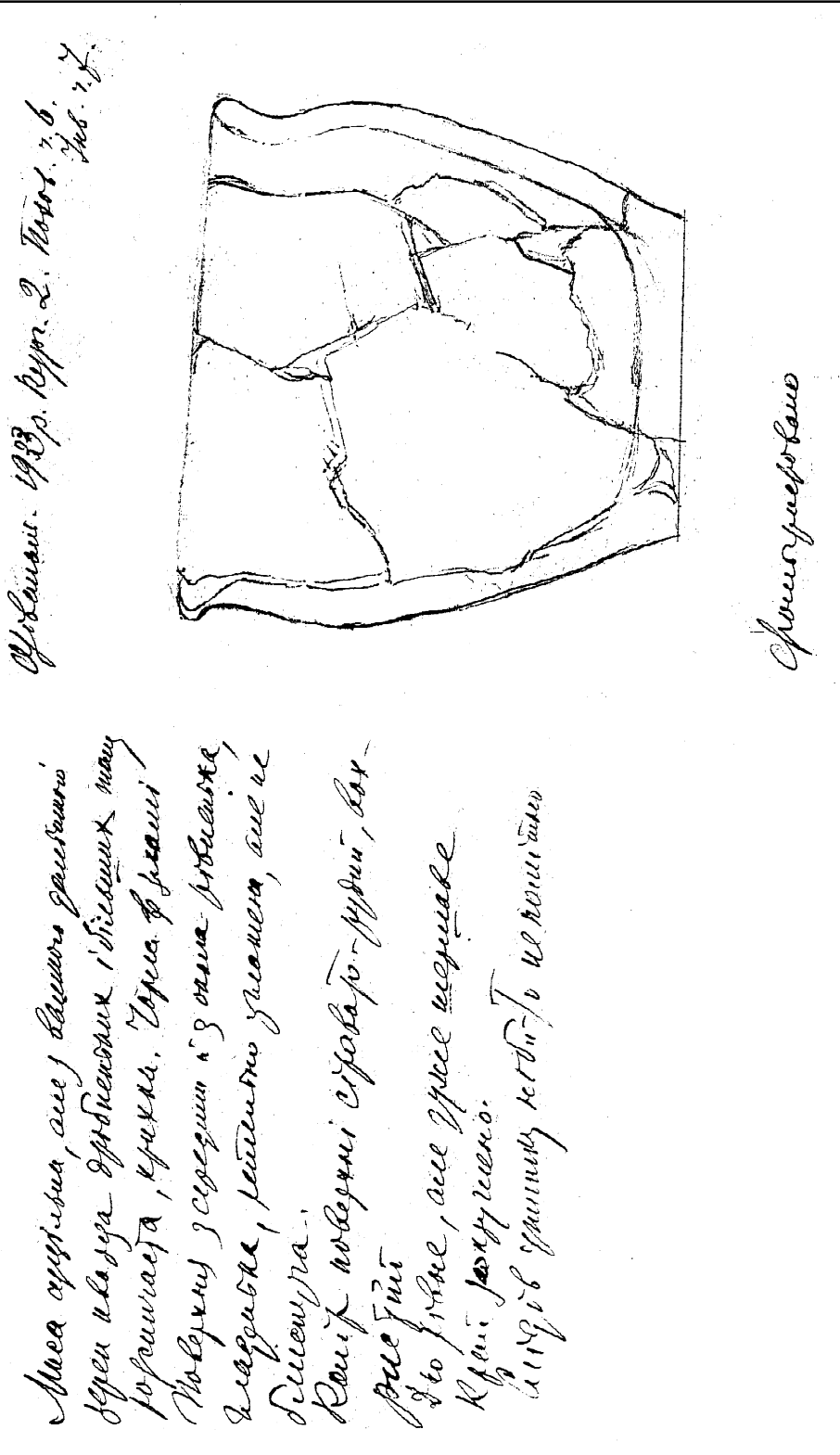
Незважаючи на такі несприятливі обставини, протягом жовтня-листопада 1933 р. вчений все ж працював на Маріупільщині. Кошти на проведення охоронних розкопок виділило керівництво *“Азовсталі”*, за що СІМК висловлював подяку її керівнику Я.С.Гугелю⁵⁹. 15 листопада М.О.Макаренко дав інтерв'ю кореспонденту газети *“Приозівський пролетар”*, де розповів про результати польових досліджень - завершення розкопок групи курганів в районі будівництва *“Азовсталі”*, роботи над якими почалися ще у 1932 р. У 1933 р. було розкопано щонайменше 4 кургани, де виявлено численні поховання епохи бронзи з багатим інвентарем, переважно фрагментами глиняного посуду різних форм, в окремих випадках - з орнаментом. Деякі з цих горщиків були у використанні. Вчений провів реставрацію знайдених фрагментів, що в більшості випадків склали майже цілі речі, після чого власноруч зробив замальовки, фото (найбільш цікавих зразків) і склав детальний опис усіх горщиків за планом: зовнішній вигляд та структура *“тіста”* виробу; кольорова гама використаного матеріалу; техніка і технологія обробки матеріалу; форма виробу; наявність орнаменту (вигляд, колір, техніка виконання); ознаки використання⁶⁰.

Об'єкт № 1933. Курган ч. 2. Товариство 2.
Лист. ч. 4.

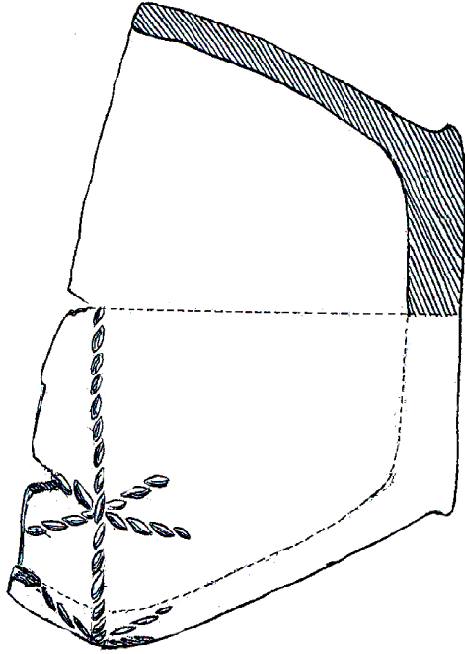
Маса сувійська, уривок деревця, був вивантажений
з місця ~~на місці~~ ^{на місці}. Вулиці вогняна
Завищення товщина (визначена, але не бачимо)
та. Мале камені вогняні, а з сувоїми су-
військими.
Дво робле.
Край з об'єкту про нахиленим іто в сувоїм.
Пильовина пасуду н ревілім овражних ~~рельє-~~
кві.

Зі звіту М.О.Макаренка 1933 р. Друкується вперше

іва цукра, сучієна, із відрами великим на-
молта. Але, котре квітна розквітає. Триває
в ривні цукро горни. Сурритура слава пошу-
ва. А.
Повучає Аларенія, вилучає, з вухишної. Воро-
костинько квітну, пильшаста.
Щодня і рито заложено залучено, квітну-
ва брото вилучу. В ту жорничество квітну-
рвання в публічних місцях розквітає на-
ва ричого вентка, бешкетно
вручу гелюшу пучуши. Зротаю вилучено!
це в риче, коли сидіти пошу, брив суч, на-
шн ланчачу цр з одного боку заложено знама
залучає етотон наг пучо.и, з ричого бочу
зротаю, зротаю і де мере. Зротаю чотирено вил-
чачи залучи пучи цр залучи пучу цр
в місцях вилучено і; Зротаю залучено
в ту орману цр цр орману пучу пучу
Вилучено залучено залучено, з ричого ричо-
ли залучи орману залучено — орману ричо-
пучу, цр залучено, на пучу залучено
случи коча вилучи з залучено

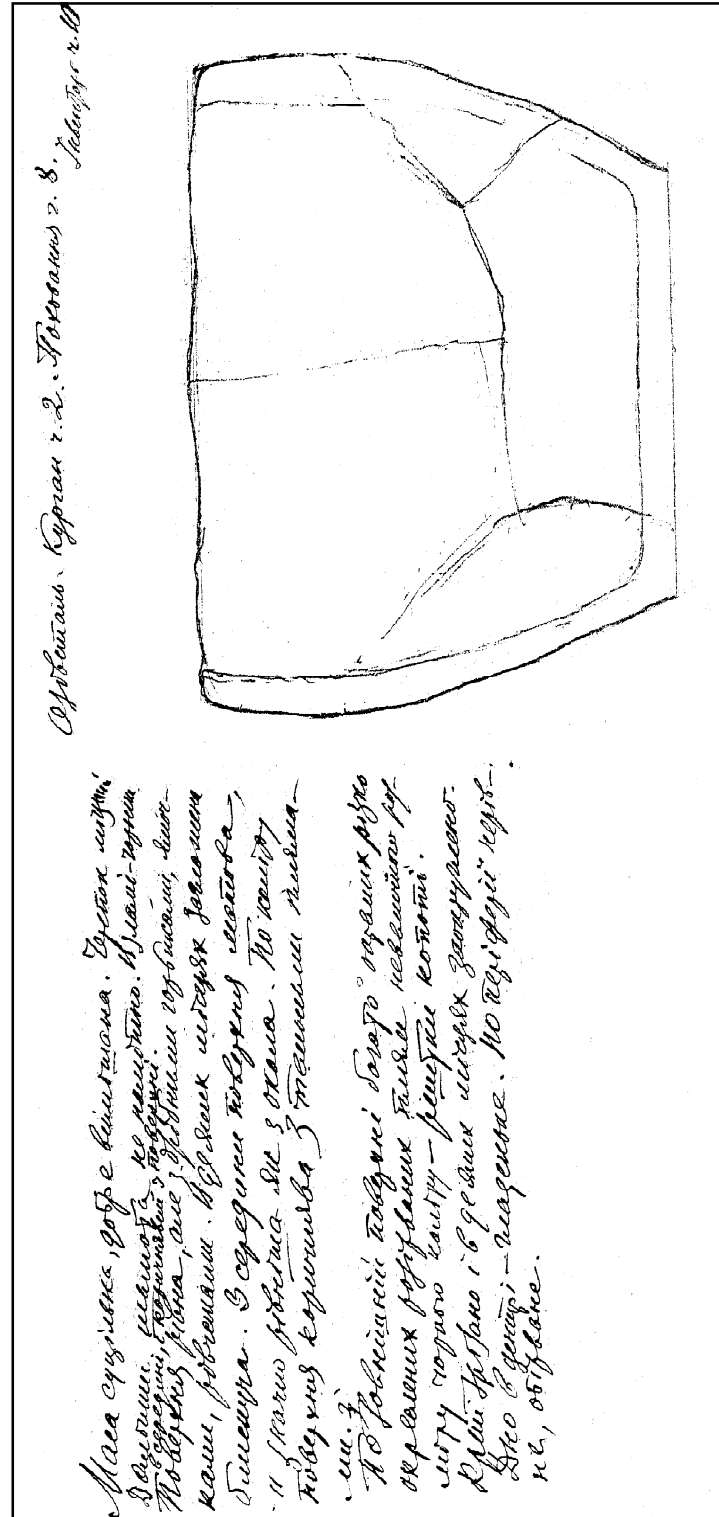

← гімна. рна →

Пучуєши орману. Зротаю вилучи рича, і;
пуча залучено і; рича залучено залучено
не залучи залучено цр цр залучено залучено
ричо залучено, пуча залучено залучено з ричо
Рича залучено, цр залучено залучено, залучено
цр цр. —

орману залучено

Зі звіту М.О.Макаренка 1933 р. Друкується вперше

Звіт М.О.Макаренка 1933 р. Друкується вперше

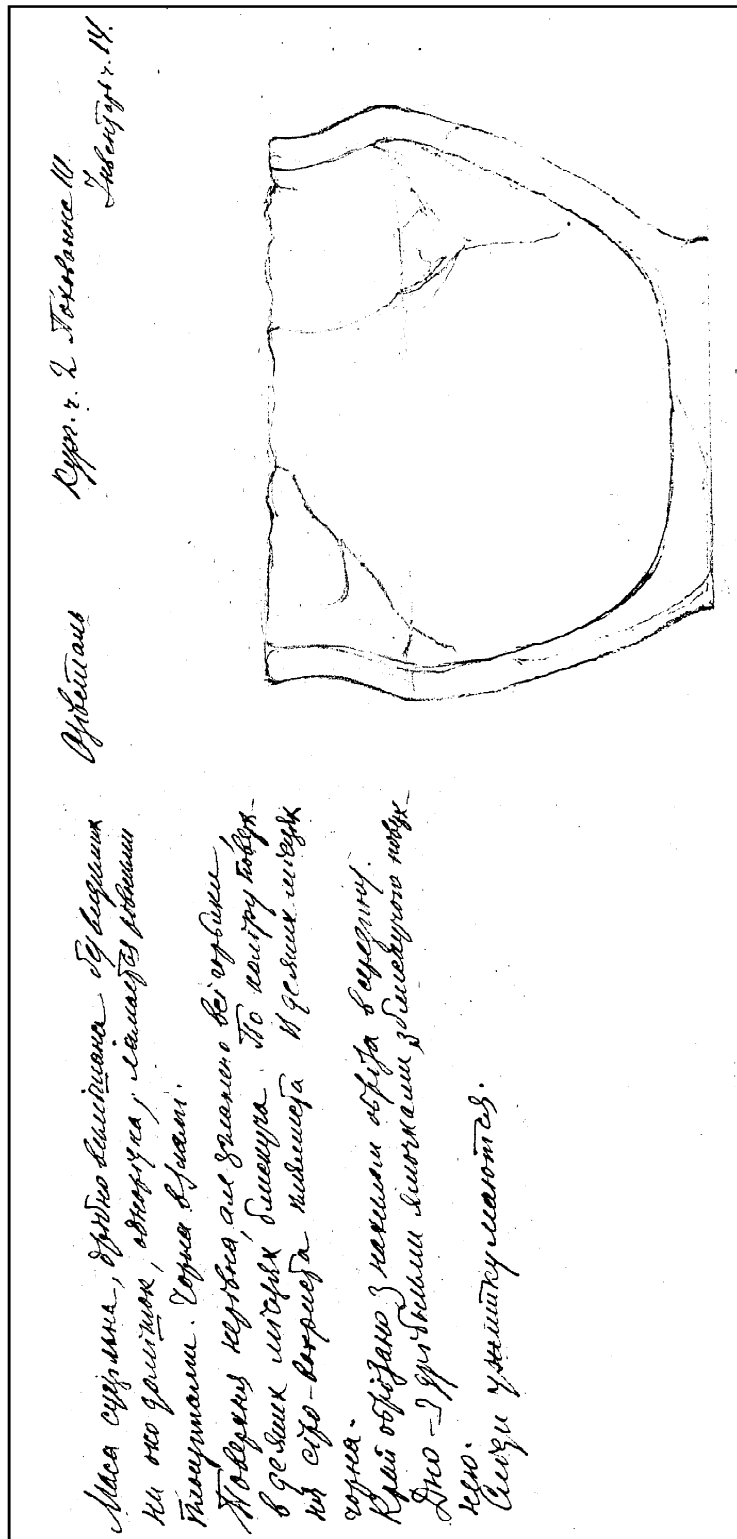

Рис. 2. Тохоланка III.
Забутур. М.

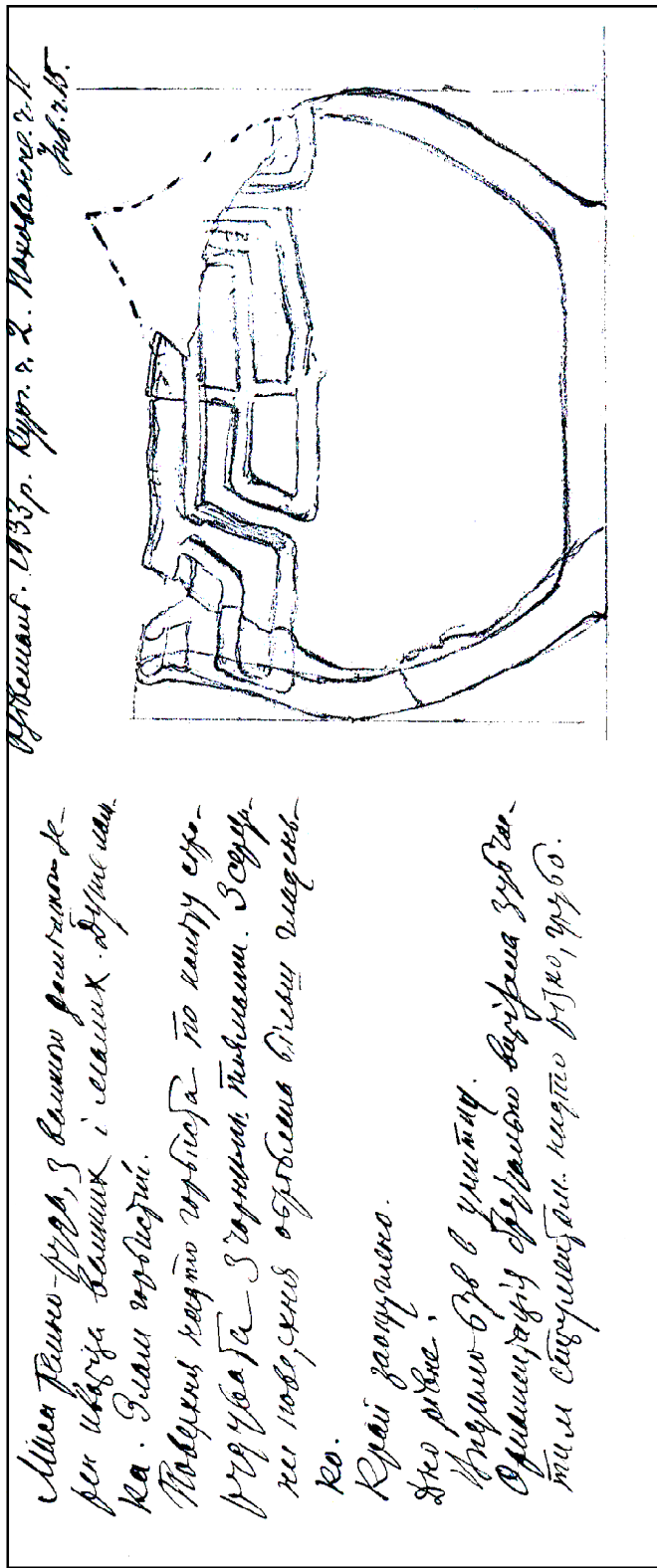
Рубежани

Маса суринна, дрібно валиста, з великою
лискою дрібною, відсутня, ліскою дрібною
піднятою. Форма джамі.

Надвезена кувалка, але згладжено в'орубини
в деяких місцях бачуся. По контуру бачуся
на сіро-вогняній підшару. Н'є в'орубини підшару
оруби.

Край обрідано, нахиленим обрідом в середній.
Дно - з гребінцями вимоканими з бачується тобою
кщо.
Слідку у митку вимоканих.

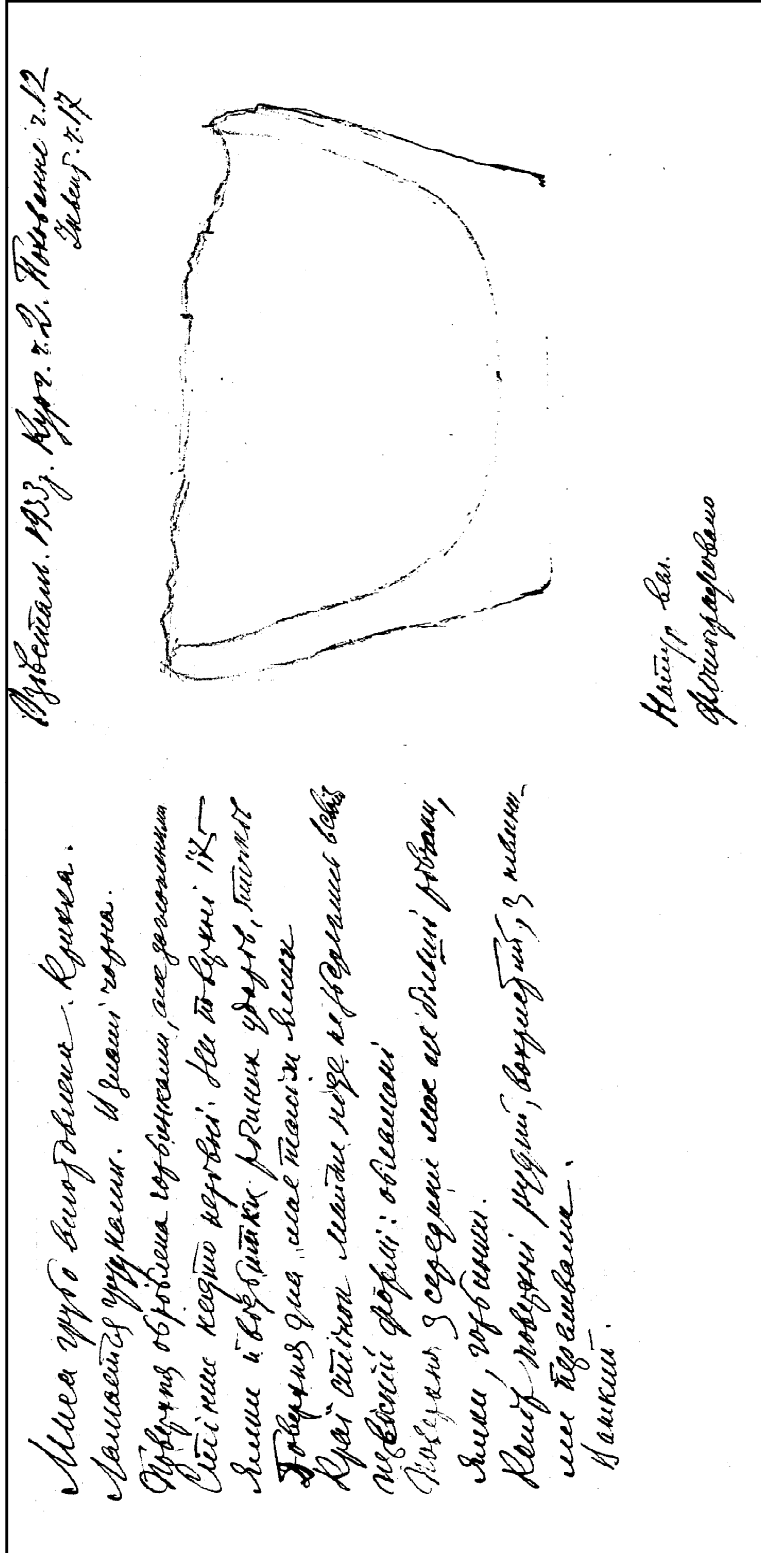
Звіт М.О.Макаренка 1933 р. Друкується вперше

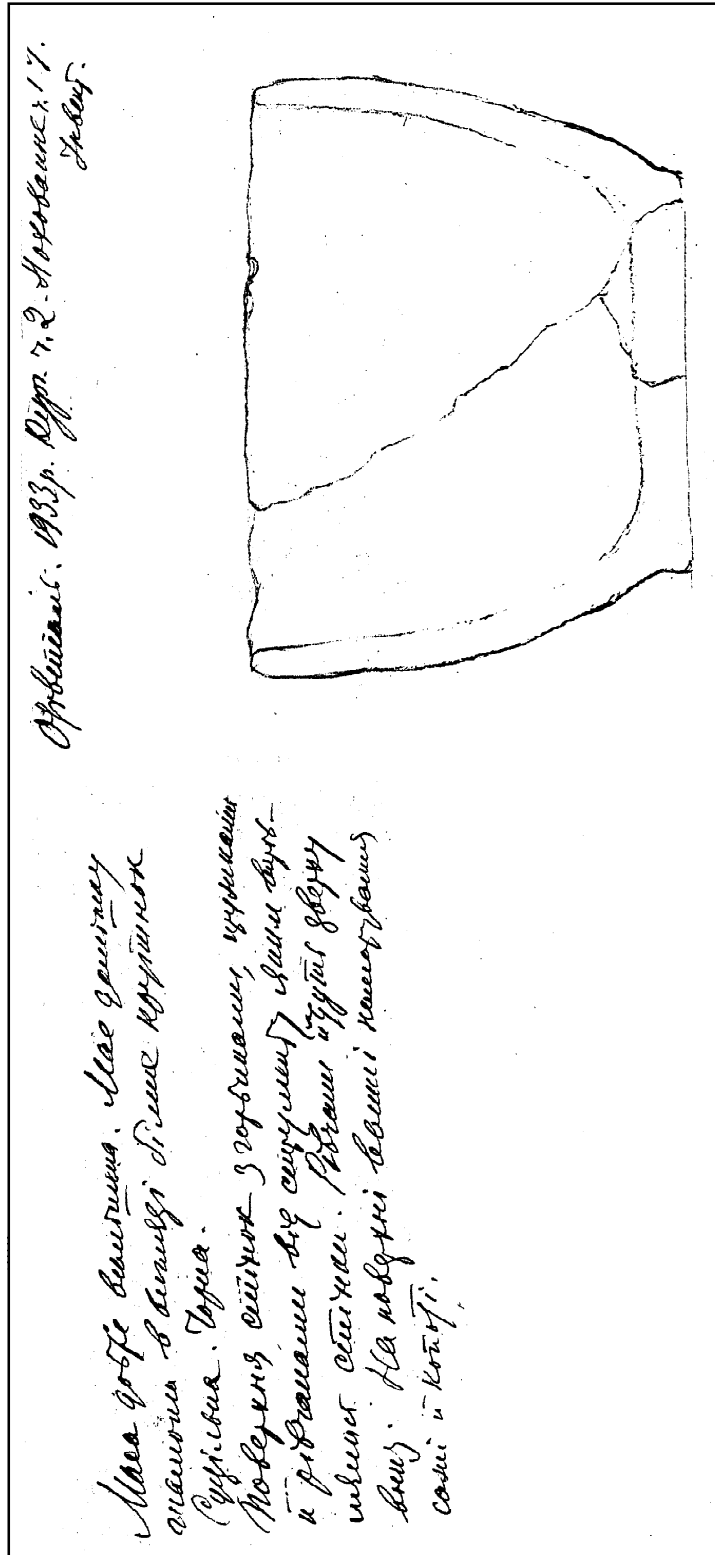
Вулиця м.б. 1933 р. Курт. д. 2. Макаренка. р. н. Губ. н. б.

Місце різьби-рідко, з великою різьбленою к-
рен і багато великих і малих дубових
ка. Були вбудовані.
Повітряні камені вбудовані по центру ст-
роручається згорілим тиньком. Зверху
на повислих обрешетках білих владен-
ко.
Край заощадливо.
Два ряди.
Видимо був в умітку.
Оригінальний збудовано вбудовано з будов-
тими створенням. камені рідко, рідко.

Зі звітту М.О.Макаренка 1933 р. Друкується вперше

Зі звіту М.О.Макаренка 1933 р. Друкується вперше

Зі звітту М.О.Макаренка 1933 р. Друкується вперше

Окрім керамічних виробів, було знайдено 2 мідні обручки, уламки кварциту та кременю, фрагменти кам'яної сокири, крем'яного ножа, зуби тварин, фрагменти обробленої роговини. Повний перелік знахідок - 77 позицій. Усі вони були передані до Маріупільського музею.

Так закінчилася історія археологічних досліджень М.О.Макаренка на Маріупільщині. Незважаючи на численні перешкоди, під його керівництвом було проведено розкопки унікального комплексу неолітичних пам'яток Маріупільського могильника і виявлено численні поховання інших епох.

Результати розкопок 1930-1933 рр. знайшли відображення у наукових звітах, публікаціях, виступах на засіданнях ВУАК та у пресі, а також поповнили археологічні колекції різних відділів Маріупільського музею. Але найбільш детально та науково обгрунтовано вони були викладені на сторінках фундаментальної праці вченого - монографії "*Маріупільський могильник*" - першої монографії з археології, виданої в Україні, першої і останньої в житті Миколи Омеляновича...

¹Див.: *Шовкопляс І.Г.* Макаренко Микола Омелянович // Радянська енциклопедія історії України. - 1971. - С.7-37; *Білодід О., Киркевич В.* Довга дорога до храму мудрості // Україна. - 1988. - №7. - С.11-14; *Макаренко Д.Є.* Микола Омелянович Макаренко. - К., 1992. - 166 с.; *Граб В.И., Супруненко А.Б.* Из эпистолярного наследия Н.Е.Макаренко // Донецкий археологический сборник. - Донецк, 1993. - С.40-44; *Німенко Н.А.* Велет українознавства (До 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) // Сумська старовина. - №X. - 2002. - С.5-25; Нові документи до біографії М.О.Макаренка / Упорядкування та публікація *Німенко Н.А.* // Там само. - С.27-32 та інш.

²*Цвейбель Д.С.* Микола Омелянович Макаренко (До 40-річчя відкриття Маріупольського могильника) // Український історичний журнал. - 1970. - №8. - С.128-130; *Вона ж.* З історії вивчення і охорони археологічних пам'яток на Україні в перші десятиріччя радянської влади // Там само. - 1971. - №12. - С.109-112; *Усачук А.Н.* Н.Е.Макаренко: срубные материалы // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тез. докл. обл. науч.-практ. конф. Луганск, ноябрь 1990 г. - Луганск, 1990. - С.114-117; *Божко Р.П.* Исследования Н.Е.Макаренко в Приазовье (1930-1933 гг.) // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доп. та повід. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. - Суми-Ромни, 1990. - С.40-41; *Усачук А.Н.* Раскопки Н.Е.Макаренко и В.М.Евсеева на территории Донецка // Там же. - С.46; *Косикова Е.В.* Исследователь древностей Донетчины Виктор Михайлович Евсеев (1912-1955 гг.) // Донецкий археологический сборник. - Вып.5. - Донецк: Аверс Ко ЛТД, 1994. - С.15-16 та інш.

³*Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні. - К.: Вища школа, 1991. - С.89, 117-118.

⁴30 пламенных лет. - Донецк: Донбасс, 1964. - С.6, 7.

⁵Науковий архів Інституту археології НАН України (далі - НА ІА НАНУ). - Ф.ВУАК-СІМК. - Спр.486. - Арк.5.

⁶*Цвейбель Д.С.* К биографии Н.Е.Макаренко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докл. обл. научно-практ. семинара 19-21 апреля 1989 г. - Донецк, 1989. - С.63.

⁷НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.350. - Арк.18.

⁸Там само. - Спр.540. - Арк.б.н.

⁹*Макаренко М.* Маріупільський могильник. - К., 1933. - С.3.

¹⁰НА ІА НАНУ. - Ф.М.О.Макаренка. - Спр.б.н. - Арк.3-4.

¹¹*Макаренко М.* Маріупільський могильник. - С.116.

¹²Там само. - С.5, 10-11.

¹³НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.540. - Арк.б.н.

¹⁴*Макаренко М.* Маріупільський могильник. - С.8-9.

¹⁵Там само. - С.19-23.

¹⁶НА ІА НАНУ. - Ф.М.О.Макаренка. - Спр.б.н. - Арк.4.

¹⁷*Макаренко М.* Маріупільський могильник. - С.84-85.

¹⁸Там само. - С.68-70.

¹⁹Там само. - С.4.

- ²⁰НА ІА НАНУ. - Ф.М.О.Макаренка. - Спр.б.н. - Арк.4.
²¹Макаренко М. Маріупільський могильник. - С.23.
²²Там само. - С.24.
²³Там само. - С.5; *Божко Р.П.* Исследования Н.Е.Макаренко в Приазовье (1930-1933 гг.) // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доп. та повід. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. - Суми-Ромни, 1990. - С.40.
²⁴НА ІА НАНУ. - Ф.М.О.Макаренка. - Спр.б.н. - Арк.4.
²⁵Там само. - Ф.ВУАК. - Спр.540. - Арк.б.н.
²⁶Там само. - Арк.б.н.
²⁷Там само. - Спр.539. - Арк.1зв.-2зв.
²⁸Там само. - Арк.2зв.
²⁹Там само. - Спр.б.н. - Арк.б.н.
³⁰*Цвейбель Д.С.* Рассказы о каменном веке // Неизвестное об известном. - Донецк: Донбасс, 1978. - С.14.
³¹Макаренко М. Маріупільський могильник. - С.23-24, 117.
³²Там само. - С.9, 122.
³³НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.539. - Арк.1.
³⁴Там само. - Арк.2.
³⁵Там само. - Арк.7зв.-8; Додаток. - Арк.12.
³⁶Там само.
³⁷Там само. - Арк.8-8зв.; *Білодід О.І.* Про Макаренка М.О. // Археологія. - 1989. - №1. - С.129.
³⁸НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.539. - Арк.3.
³⁹Там само. - Спр.539. Додаток. - Арк.13.
⁴⁰Там само. - Арк.1-3.
⁴¹Там само.
⁴²Там само. - Спр.539. - Арк.10.
⁴³Там само. - Арк.10зв.
⁴⁴Там само.
⁴⁵Там само. - Арк.б.н.
⁴⁶Там само. - Спр.433. - Арк.2.
⁴⁷Там само. - Арк.11зв.
⁴⁸Там само. - Арк.4.
⁴⁹Там само. - Арк.5, 13.
⁵⁰Там само. - Арк.3, 11.
⁵¹Там само. - Арк.6, 8-10.
⁵²*Кульбака В.К., Качур В.* Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи. - Маріупіль, 1998. - С.42.
⁵³Макаренко М. Маріупільський могильник. - С.24.
⁵⁴Там само. - С.8.
⁵⁵*Плетнева С.А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. - М.: Наука, 1967. - С.16, 18.
⁵⁶НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК-СІМК. - Спр.454. - Арк.4.
⁵⁷Макаренко Д.С. Микола Омелянович Макаренко. - К.: Наукова думка, 1992. - С.56.
⁵⁸НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.450. - Арк.43.
⁵⁹Там само. - Спр.433. - Арк.1.
⁶⁰Там само. - Спр.539/а. - Арк.б.н.

NIMENKO N.A.

From the History of Archaeologic Investigations of Professor M.O.Makarenko in Mariupil' Area

On the basis of new and little known materials there is analysed the history of archaeological investigations of professor M.O.Makarenko in Mariupil' area in 1930-1933.

Отримано 12.02.2007.